

שיטת רש"י בפירוש 'אם למסורת'

ראשי פרקים

- מחלוקת התנאים בדין אמה עבריה
- א. פירוש רש"י לבבגדו בה'
 - ב. קשיים על פירוש רש"י
 - ג. הבנת התוס' ברש"י
 - ד. שיטת רבנו תם
 - ה. פירוש נוסף - 'קרי וכתוב'
 - ו. ביאור שיטת רש"י
- סוגיות נוספות המתבארות על פי דרכנו
- א. 'ונשל הברזל מן העץ'
 - ב. מקרא סופרים - הלכה למשה מסיני
 - ג. 'ינחם' כתיב
- 'ויצאה חנם אין כסף'
סיכום

מחלוקת התנאים בדין אמה עבריה

בדף יח (ע"א-ע"ב) במסכתנו, מסכת קידושין, נחלקו ר' שמעון, ר' אליעזר ורבי עקיבא האם יש 'שפחות אחר שפחות' או 'שפחות אחר אישות', דהיינו – אב שמכר את בתו לאמה ולאחר מכן חזרה לרשותו, משום שנפדתה לפני שהביאה סימנים, האם יכול האב למכור אותה שוב לאמה, וזהו 'שפחות אחר שפחות'; וכן אב שקידש את בתו, או אחרי שמכר האב את בתו לשפחה קיים בה האדון דין 'יעוד', ונתאלמנה וחזרה לרשות אביה, האם יכול האב למכור אותה לאחר מכן לשפחה, וזהו 'שפחות אחר אישות': לדעת ר' שמעון – "כשם שאין אדם מוכר את בתו לשפחות אחר אישות כך אין אדם מוכר את בתו לשפחות אחר שפחות"; לדעת ר' אליעזר – רק לשפחות אחר שפחות אין האב רשאי למוכרה; ולדעת ר' עקיבא – רק לשפחות אחר אישות אין הוא רשאי למוכרה (ויש ההופכים את שיטות ר"א ור"ע, וראה להלן).

הגמרא תלתה מחלוקת זו בשאלה האם יש אם למסורת או יש אם למקרא:

תניא: 'בבגדו בה' – כיון שפרש טליתו עליה שוב אין רשאי למכרה, דברי ר"ע. ר"א אומר: 'בבגדו בה' – כיון שבגד בה שוב אין רשאי למכרה. במאי קמיפלגי? ר"א סבר יש אם למסורת, ור"ע סבר יש אם למקרא, ור"ש סבר יש אם למקרא ולמסורת.

הפסוק אומר (שמות כא, ח): "לְעַם נִכְרִי לֹא יִמְשַׁל לְמַכְרָה בְּבַגְדוֹ כֹּה". ר"ע מפרש את המילה "בבגדו" מלשון בגד (מלבוש), ולדעתו הפסוק אומר שלאחר שהאדון פרש טליתו על השפחה לשם יעוד – גם אם תחזור הכת לרשות אביה – "לְעַם נִכְרִי לֹא יִמְשַׁל לְמַכְרָה"; לא יוכל האב למכור את בתו לשפחה לאחר מכן – "אין שפחות אחר אישות". ר"א, לעומתו, מפרש את המילה "בבגדו" כאילו כתוב "בבגדו", ופירוש הפסוק לשיטתו הוא, שהאב אינו יכול למכרה לעם נכרי לאחר שכבר כגד בכתו פעם אחת, שכבר מכר אותה לפני כן לשפחות – "אין שפחות אחר שפחות". ר"ש דורש את שתי הדרשות גם יחד.

א. פירוש רש"י ל'בבגדו בה'

מדוע אם יש אם למקרא צריך לקרוא "בבגדו" ואם יש אם למסורת צריך לקרוא "בבגדו"? רש"י (יח ע"ב, ד"ה למסורת) מסביר:

"בבגדו" כתיב, ולא 'בבגדו'. אין הברת חירק בלא יו"ד, ונקודה שתחת הבי"ת – במקום יו"ד משתמשת; אבל לפי מה שנכתב היה לו לקרות חטף קמץ: 'בבגדו', לשון בגידה, כמו שאתה קורא: "בְּשִׁמְעוּ אֶת דְּבַר הָאֱלֹהִים" (דברים כט, יח). יש אם למקרא – בבגדו קרינו, כמו: "נתתפשהו בבגדו" (בראשית לט, יב).

רש"י מבין, שלמאן דאמר יש אם למקרא צריך לקרוא את הפסוק לפי הניקוד, כמו שקוראים אותו בתורה. לעומת זאת, למאן דאמר יש אם למסורת צריך לקרוא את הפסוק לפי הצורה שבה נמסר, כלומר כלי ניקוד, וכיון שהמילה "בבגדו" נמסרה כלי האות יו"ד בין הבי"ת לגימ"ל – צריך לקרוא 'בבגדו' מלשון בגידה, ולא 'בבגדו' מלשון כגד.

ב. קשיים על פירוש רש"י

פירוש זה מעורר קשיים רבים, והראשונים עמדו עליהם. התוס' (ד"ה 'כיון') הביאו את פירוש רש"י, ועוד לפני שסיימו להביא את הפירוש עד סופו הבליעו כדבריהם שאלה שעולה מפירוש זה וענו עליה. רש"י פירש, שאם קוראים 'בבגדו' הכוונה לבגד שלו, ואם 'בבגדו' הכוונה ללשון בגידה. שואלים התוס', מדוע לא יכולה לשמש המילה 'בבגדו' לשון בגידה, כמו "בפגעו" (במדבר לה) מלשון פגיעה? התוס' ענו: "התם ליכא למיטעי, אבל הכא איכא למיטעי"; כלומר – כיון שאת המילה "בבגדו" אפשר לפרש גם מלשון בגד (מלבוש) וגם מלשון בגידה, הרי שאם המשמעות היתה לשון בגידה היה צריך להיות כתוב 'בבגדו' ולא "בבגדו", כדי שלא נטעה לחשוב שמשמעות המילה היא לשון כגד. לעומת זאת, המילה "בפגעו" משמשת רק לשון פגיעה, ואי אפשר לפרש אותה אחרת כהקשר בו היא מופיעה בתורה.

הישיטה לא נודע למי' (שם, ד"ה י"ר עקיבה) שאל ג"כ את שאלת התוס' ואף הוסיף דוגמאות נוספות, כגון: "בְּשִׁמְעוּ וּבְקוּמְהוֹ" (בראשית יט, לג), "בְּשִׁבְרֵי לֶבָם" (ויקרא כו, כו), "וּכְפַתְחוּ עֲמִדוֹ כָּל

הַעֵם" (נחמיה ח, ה) – והוא ענה ש"כל אלה זרים הם כדרכי הדקדוק, ואין למדין מהן מלות אחרות". המילים הללו יוצאות מן הכלל, ובד"כ צורת המקור בבניין 'פעל' מנוקדת בחטף-קמץ ולא בחיריק; לכן אם קוראים 'בְּבָגְדוֹ' צריך לפרש זאת מלשון בְּגָד ולא מלשון בגידה. פירוש זה כשלעצמו אינו מספיק, משום שאם מצאנו צורה זו גם בחיריק – מדוע לא נאמר שגם כאן המילה 'בְּבָגְדוֹ' היא חלק מאותם יוצאים מן הכלל, ונפרש אותה מלשון בגידה? מה גם שהפשטנים הקלאסיים (רש"י, ראב"ע, רשב"ם ועוד) על פסוק זה בפרשת משפטים פירשו 'בְּבָגְדוֹ' מלשון בגידה. לכן צריכים אנו עדיין לפירוש התוס' הנ"ל.

קושיה נוספת הקשה הישיטה לא נודע למי הנ"ל, והיא: גם אם נפרש 'בְּבָגְדוֹ' מלשון בְּגָד, עדיין המילה תוכל להתפרש מלשון בגידה, כמו שמצאנו 'וּבְבָגְדוֹ בּוֹגְדִים בְּבָגְדוֹ' (ישעיהו כד, טו) – ושם המילה 'בגד' באה במקום המילה 'בגידה'; 'בְּבָגְדוֹ בּוֹגְדִים' = בגידת בוגדים, וא"כ גם כאן נפרש 'בְּבָגְדוֹ בָּה' – בבגידה שבְּגָד בה. הוא עצמו מתרץ, שבישעיהו זו הפעם היחידה בתנ"ך שמשתמשים במילה 'בגד' בלשון בגידה, ובכל התנ"ך 'בגד' הוא מלבוש, וכן שם הסמיכות למילות הבגידה האחרות – 'בְּבָגְדוֹ בּוֹגְדִים בְּבָגְדוֹ' – מעידה על המילה 'בגד' שהיא מלשון בגידה, ואין לפרש כן במקומות אחרים.

שתי הקושיות האחרונות היו על הקביעה, שאם קוראים 'בְּבָגְדוֹ' צריך לפרש מלשון בגד – טלית, ולא מלשון בגידה; אך התוס' מקשים על רש"י שתי קושיות נוספות, שנוגעות לעצם הלימוד של רש"י וקשורות ל"יש אם למסורת' לפי רש"י. התוס' (שם ד"ה ירבי') מקשים:

וקשה, היכי דייק שהמסורת לשון בגידה מדלא כתיב 'בבגדו' ביו"ד, דאדרבה – נידוק שהוא לשון פריסת טלית מדלא כתיב 'בבגדו' בוא"ו! ועוד, דאין רגילות למיכתב לא יו"ד ולא וא"ו בתוך אותיות הפעולה!

השאלה הראשונה של התוס' היא, איך רש"י מדייק – מכך שלא כתובה האות יו"ד – שצריך לקרוא כאילו כתוב 'בְּבָגְדוֹ' מלשון בגידה? הרי אם כתוב בלי ניקוד אפשר לקרוא גם 'בְּבָגְדוֹ' וגם 'בְּבָגְדוֹ', וכמו שאין יו"ד בין הבי"ת לגימ"ל – גם אין שם וא"ו, ומדוע א"כ להעדיף לקרוא דווקא 'בְּבָגְדוֹ' מלשון בגידה כאשר אין מתייחסים לניקוד? שאלה שניה ששואלים התוס' היא, איך רש"י מדייק מכך שכתוב 'בְּבָגְדוֹ' בכתוב חסר בלי יו"ד – הרי כל התורה כולה כתובה כך, ומדוע לדייק מחיסור אות שמבחינה דקדוקית לא היתה כלל אמורה להיכתב?

ג. הבנת התוס' ברש"י

התוס' עצמם מנסים ליישב את כוונת רש"י ואומרים:

ונראה לפרש, שהמקרא ודאי משמע לשון פריסת טלית כמו 'וּתְחַפְּשֵׁהוּ בְּבָגְדוֹ', דאי לשון בגידה היא – ראוי לקרות 'בְּבָגְדוֹ'; אבל המסורת הוא לשון בגידה, דאי לשון פריסת טלית – היה לו לכתוב 'בבגדו עליה' ולא 'בבגדו בה'.

התוס' מבינים, שלפי אם למקרא אכן צריך לקרוא כפי הניקוד, מלשון בגד; אך לפי אם למסורת – הרי שמבין שתי האופציות העומדות לפנינו כשאנו קוראים בלי ניקוד, עלינו לבחור את האפשרות הכי מסתברת עם פשט הפסוק ולשונו. לכן צריך לקרוא 'בְּבָגְדוֹ', כי אם היה זה 'בְּבָגְדוֹ' – היה יותר נכון לכתוב 'בבגדו עליה' ולא 'בבגדו בה'.

פירוש זה כשלעצמו הוא מתקבל על הדעת, אך לא נראה שזו אכן כוונת רש"י. קודם כול, דיוק זה – שצריך לקרוא 'בְּכַגְדוֹ' ולא 'בְּכַגְדוֹ' משום שכתוב "בְּכַגְדוֹ בָּה" ולא 'בכגדו עליה' – איננו מופיע כלל ברש"י, ולו היה זה הפירוש צריך היה רש"י לכתוב זאת; יתר על כן, רש"י הדגיש שצריך לקרוא "בְּכַגְדוֹ" משום שלא כתוב 'בכגדו' ביו"ד – הרי שנתן רש"י טעם לדבריו, אלא שטעם זה עדיין צריך ביאור.

ד. שיטת רבנו תם

לפני שנבאר את שיטת רש"י נביא את דברי רבנו תם, שמקשה על רש"י מכיוון אחר לגמרי. רש"י (שם, ד"ה 'כיון') הסביר, שחייבים לומר כי רבי עקיבא הוא זה שסובר 'יש אם למקרא' ורבי אליעזר – 'יש אם למסורת', משום שבמסכת סנהדרין (ד ע"א) נאמר במפורש שר"ע סובר שיש אם למקרא, ובמסכת בכורות (לד ע"א) הגמרא מביאה עניין אחר שבו ר"א סובר שיש אם למקרא – ומקשה מהברייתא שלנו, שבה משמע שהוא סובר 'יש אם למסורת'. כמו כן, במכילתא בפרשת משפטים על פסוק זה (מסכתא דנויקין ג, ד"ה 'אם רעה') מובאים דברי ר"ע: "שפרש כגדו עליה", ור"א חייבים לגרוס כאן שר"ע אמר: "כיון שפרש טליתו עליה שוב אין רשאי למכרה", ור"א אמר: "כיון שבגד בה שוב אין רשאי למכרה".

רבנו תם הקשה על רש"י (דבריו הובאו בתוס' אצלנו): "ומיהו קשה לרבנו תם, דאין דרך הגמרא להקדים דברי ר"ע לדברי ר"א שהיה רבו". רבי אליעזר, כידוע, היה רבו של ר"ע, וכשחלקו ביניהם היה ראוי להביא את דברי ר"א לפני דבריו של ר"ע. מכוח קושיה זו מפרש ר"ת פירוש אחר: "לכך נראה לר"ת, דגרסינן: 'כיון שפירש טליתו עליה, דברי ר"א, ור"ע אומר כיון שבגד בה', וניחא השתא שדברי ר"א קודמין לדברי ר"ע שהיה תלמידו". רבנו תם אכן משנה את הגירסא והופך את השיטות, אך כדי להסתדר עם הגמרות בסנהדרין ובבכורות הוא איננו הופך את השיטות במחלוקת אם יש אם למקרא או למסורת, ור"ע עדיין סובר 'יש אם למקרא', ור"א – 'יש אם למסורת'; ולכן הוא מפרש כך:

הכי פירושו:

ר"א סבר יש אם למסורת, ומסורת הוי לשון בגד, דהיינו פריסת טלית – מדלא כתיב 'בכגדו' בוא"ו או 'בכגדו' ביו"ד; אע"ג ד'בְּשִׁמְעוּ' לא כתב בוא"ו – היינו משום דליכא למיטעי.

ור"ע סבר יש אם למקרא, היינו לשון בגידה – דאי לשון בגד הוה ליה למימר 'בְּכַגְדוֹ', דמְבַגְד יאמר 'בְּגָדוֹ' כמו מְנַגֵּד – נְגַדוֹ ומחַלֵּב – חָלְבוֹ; ואע"ג דקרינן: 'ותתפשהו בכגדו' ולא 'בְּכַגְדוֹ' – התם ליכא למיטעי.

רבנו תם מסביר, שדווקא מי שסובר 'יש אם למסורת' מפרש מלשון בגד, ומי שסובר יש אם למקרא מפרש מלשון בגידה.

פירוש זה תמוה ביותר, אפילו יותר מפירוש רש"י. לפי רש"י לפחות מוכן מי שסובר 'יש אם למקרא', שפשוט קוראים כמו שמנוקד; אך לפי רבנו תם קשה גם לפי מי שסובר 'יש אם למקרא', משום שהוא מפרש שצריך להבין "בְּכַגְדוֹ" מלשון בגידה משום שלא כתוב 'בְּכַגְדוֹ' – והרי ככל המקרא כשהמילה 'בְּגָדוֹ' באה כנטייה אזי תחת הכי"ת ישנו חיריק, ואף

פעם אין סגול תחת הכי"ת; ורק במילים האחרות שהביא רבנו תם, נגדו וחלבו', ישנו סגול. ובדוחק יש לפרש, שר"ת סובר שאת המילה 'בבגדו' אפשר להבין גם מלשון בגד וגם מלשון בגידה, וכיון שמצינו במקומות אחרים שמשקל 'קטל' בנטייה הופך ל'קטלו' – אם כאן היה הפירוש מלשון בגד היה צריך להשתמש בנטייה זו, כדי שלא נטעה, אעפ"י שבכל התורה כולה המילה 'בגדו' מנוקדת בחיריק.

פירושו של ר"ת ל'אם למסורת' תמוה עוד יותר. הוא מפרש, שכיון שלא כתוב 'בבגדו' ביו"ד או 'בבוגדו' בוא"ו צריך לפרש מלשון בגד. אין זה ברור מדוע; הרי לכאורה לולא הניקוד היה יותר נוח לפרש מלשון בגידה, כמו שהתוס' רצו לומר בדעת רש"י. ואולי ר"ת סובר שלפי 'אם למסורת' צריך לקרוא 'בבגדו', בדומה למה שחידש למאן האמר יש אם למקרא, וזאת משום שלא כתוב 'בבגדו' ביו"ד ולא 'בבוגדו' בוא"ו. אך גם לפירוש ר"ת יקשו קושיות תוס' שהקשה על פירוש רש"י, שלא מצאנו בתורה צורת מקור כתובה כך, וכן שאי אפשר לדייק מהעובדה שאין יו"ד או וא"ו בין הכי"ת לגימ"ל כי אין הכרעה מכך לאחד הצדדים.

ה. פירוש נוסף – 'קרי וכתבי'

כסוף דבריהם הביאו התוס' פירוש נוסף, השונה מהותית בהסברו מכל הפירושים שראינו עד עכשיו, ולפי פירוש זה המחלוקת אם יש אם למקרא או למסורת בפסוק זה איננה קשורה למילה "בבגדו" אלא לתחילה הפסוק:

ויש מפרשים בהאי דכתיב "אשר לא יעדה" וקרינן 'לו' בוא"ו – ר"ע סבר יש אם למקרא, דהיינו 'לו' בוא"ו, והשתא מגלה על "בבגדו" שהוא לשון בגד, פריסת טלית; ר"א סבר יש אם למסורת, וכתוב "לא" באל"ף, והשתא מגלה על "בבגדו" שהוא לשון בגידה.

פירוש זה מתייחס לכל הפסוק בשלמותו, האומר: "אם נָעָה בְּעֵינֵי אֲדֹנֶיהָ אֲשֶׁר לֹא (קרי: לו) יַעֲדָה וְהַפְּדָה, לְעַם נְכָרִי לֹא יִמְשַׁל לְמַכְרָהּ בְּבָגְדוֹ כֹּה". במילה "לא" יש קרי וכתבי; כתיב – "לא", וקרינן – 'לו'. מי שאומר יש אם למקרא מפרש את הפסוק, שאם השפחה שהאדון ייעד לעצמו היתה רעה בעיניו והוא פדה אותה, האב לא ימשול למכור אותה שוב לשפחה לאחר שפרש האדון טליתו עליה. קריאת המילה 'לו' בוא"ו מלמדת על כך שבמילה "בבגדו" הכוונה לבגד ולא לבגידה. לעומתו סובר מי שאומר יש אם למסורת שצריך להתייחס לכתבי ולא לקרי, והוא מפרש את הפסוק שאם האדון פדה את השפחה לאחר שהיתה רעה בעיניו – ודווקא אם לא יעדה – האב לא ימשול למכרה, לאחר שכבר בגד בה פעם אחת ומכרה לשפחה. קריאת המילה "לא" באל"ף ככתבה, מלמדת שפירוש המילה "בבגדו" הוא מלשון בגידה².

פירוש זה נראה מאוד דחוק. כברייתא כלל לא הובאה תחילתו של הפסוק, והדיון סבב רק סביב השאלה מה פירוש המילה "בבגדו". קשה גם לפרש ש'אם למקרא' ו'אם למסורת' מתייחסים לקרי וכתבי, משום שבכל הש"ס כשהביאו מחלוקת זו לא דיברו כלל על קרי

1 מה שהביא ר"ת מילה זו ג"כ תמוה, משום שמילה זו באה מ'חלב', בצירי תחת החי"ת – משא"כ שאר המילים שהביא. המנוקדות בשני סגולים בדומה ל'בגד'.

2 פירוש זה מובא גם בתורה תמימה לפרשת משפטים (אות עו).

וכתיב, אלא על מילה מסוימת בפסוק שחלקו אם לפרש אותה כמו שהיא נקראת – עם הניקוד, או כמו שהיא נכתבת – בלי הניקוד. במקרה דנן בפרט לא שייך לדבר על הקרי והכתיב כ'אם למסורת' ו'אם למקרא', משום שאין הבדל בין ההגייה של המילה 'לא' לבין המילה 'לו', וכאן העובדה שמסומן בקרי 'לו' היא משום שגם כשכתוב "לא" באל"ף אפשר להבין זאת כאילו כתוב 'לו' בוא"ו; וכך צריך לפרש בכל התנ"ך במקרה של קרי וכתיב, כשהכתיב הוא "לא" באל"ף והקרי הוא 'לו' בוא"ו.³

ו. ביאור שיטת רש"י

הזכרנו, שרש"י מפרש כי למאן דאמר 'יש אם למסורת', הרי כיון שבפסוק לא כתוב 'בכיגדו', ביו"ד – צריך לקרוא 'בְּכַגְדוֹ'; ושאלו התוס' – מה מוכיחה העובדה שאין יו"ד בין הכי"ת לגימ"ל שצריך לקרוא 'בְּכַגְדוֹ'? הרי גם אין וא"ו, וכמו שאפשר לקרוא 'בְּגְדוֹ' – אפשר לקרוא 'בְּגְדוֹ'! אך אם נדייק בדברי רש"י נראה, שהתוס' התעלמו בצטטם את רש"י ממשפט חשוב שיכול לענות לנו על השאלה. נביא שוב את תחילת דברי רש"י בד"ה 'למסורת': "בבגדו' כתיב ולא 'בכיגדו'. אין הברת חירק בלא יו"ד, ונקודה שתחת הכי"ת – במקום יו"ד משתמשת...". מה זאת אומרת "אין הברת חירק בלא יו"ד"? הרי כל התורה כולה מלאה במילים שיש בהם חיריק חסר בלי יו"ד! אלא כוונתו שאין הברת חיריק, כלומר – ההגייה של הברה שיש תחתיה חיריק כשמנקדים אותה – בלא יו"ד, לולא שהיה לנו ניקוד; ועכשיו שיש לנו ניקוד – הנקודה שתחת הכי"ת מחליפה את היו"ד שהיתה ראויה לבוא בהברת חיריק. אך מה רצה רש"י להוסיף לנו בידיעה זו, ומה זה עוזר לנו להבין מדוע לקרוא 'בְּכַגְדוֹ' ולא 'בְּגְדוֹ'?

נראה לענ"ד לומר, שכוונת רש"י היא שלמאן דאמר 'יש אם למסורת' איננו מתעלמים מכך שהמילה מלווה בניקוד, אלא שכאשר באים לדרוש את המילה – צריך לדרוש אותה דווקא שלא על פי הניקוד. כשהתורה כתבה מילה מסוימת בצורה שאפשר לקרוא אותה בשני אופנים, ושני האופנים יכולים להתפרש מבחינה עניינית ותחבירית – התורה היתה צריכה לכתוב אמות-קריאה⁴ בין שתי אותיות מסוימות, כדי שלא נבוא לפרש בצורה אחרת. העובדה שהתורה לא כתבה כך, אלא השאירה את האפשרויות פתוחות, מראה שצריך לדרוש את הפסוק דווקא כמו האפשרות שאיננה נקראת לפי הניקוד. במקרה דנן, את המילה "בבגדו" אפשר לקרוא גם 'בְּכַגְדוֹ' וגם 'בְּגְדוֹ', ואם התורה רצתה שנדרוש את הפסוק מלשון בגד כאילו כתוב 'בְּכַגְדוֹ' היתה צריכה להוסיף יו"ד בין הכי"ת לגימ"ל, כדי שלא נטעה לפרש מלשון בגידה כאילו כתוב 'בְּגְדוֹ'; אמנם, התורה כתבה בלי יו"ד בין הכי"ת לגימ"ל, כדי שנדרוש את הפסוק בצורה הפוכה ממה שקוראים, ונפרש את הכתוב מלשון בגידה.

לפי זה מובן מדוע רש"י הביא את ההסבר של הניקוד תחת האות כי"ת שכאה במקום יו"ד בהסבירו את הדעה שסוברת 'יש אם למסורת'; שהרי דעה זו איננה מתעלמת מהעובדה

3 כך משמע מהסוגיא בסוטה (לא ע"א), הדנה בפסוק "הֲיֵן קָטְלָנִי לוֹ אֵיחָל" (איוב יג, טו) ובפסוק "בְּכַל צָרְתָּם לוֹ צָר" (ישעיהו סג, ט), שגם שם כתיב "לא" וקרי 'לו', ולא דנו שם כלל בשאלה אם יש אם למסורת או יש אם למקרא.

4 אותיות אהו"י שאינן מנוקדות ואינן נהגות.

שיש צורה שבה קוראים את הפסוק, אלא אומרת שכשדורשים את הפסוק צריך לדרוש אותו כמו ה'מסורת' – הצורה שבה נמסר – ללא הניקוד, ודווקא כמו האפשרות השונה ממה שקוראים כשהמילה מנוקדת.

גם השאלה השנייה של התוס' מיושבת לפי זה. התוס' שאלו – הרי בכל התורה כולה אין רגילות לכתוב לא יו"ד ולא וא"ו בתוך אותיות הפעולה! לפי דרכנו, נכון שאין רגילות לכתוב כך – אך במקום שישנה אפשרות לפרש בשתי צורות היה צריך להוסיף אמות-קריאה כדי להכריע כאחת האפשרויות. צריך להוסיף ולומר, שאכן לפעמים מוצאים בתורה אמות-קריאה שלכאורה נראות מיותרות, והיה אפשר לכתוב את המילה כלי אותן אמות-קריאה; למשל, בתחילת פרשת חיי שרה השם עֶפְרוֹן כתוב לפעמים עם וא"ו ולפעמים כלי וא"ו, ואכן חז"ל דורשים על כך דרשות, וכן השם יַעֲקֹב כתוב במקרא חמש פעמים מלא וא"ו, וכן לפעמים כתוב "עֲשִׂיתָ" ולפעמים "עֲשִׂיתָה", ועוד דוגמאות רבות. וכן להיפך – מצאנו מקומות שבהם היינו מצפים שיהיו כתובות אמות-הקריאה הראויות לבוא לפי הדקדוק, ואעפ"כ הן לא באו, והדוגמאות לכך רבות.

יש להדגיש, שאין אנו עוסקים כאן בפירוש הפסוק על פי פשוטו, אלא המחלוקת היא כיצד לדרוש את הפסוק כשבאים ללמוד ממנו הלכות, וכאן נחלקו אם לדרוש את הפסוק כפי שהוא נקרא או כפי שנמסר; ויתכן שמי שאומר 'יש אם למסורת' יסכים שבפירוש פשוט הפסוקים יש להתייחס לפסוק כמו שקוראים אותו עם הניקוד, ורק כשדורשים אותו יש להתייחס לכל אות חסרה או מיותרת.

סוגיות נוספות המתבארות על פי דרכנו

על פי דרך זו ניתן להסביר עוד כמה מקומות בש"ס, אשר גם בהם הולך רש"י בדרך זו של לימוד, וגם במקומות אלו פירושו נראה לכאורה תמוה לולא ההסבר שלנו.

א. "ונשל הברזל מן העץ"

במסכת מכות (פ"ב מ"א) מביאה המשנה את מחלוקת רבי וחכמים בעניין רוצח בשגגה:

נשמט הברזל מקתו והרג – רבי אומר: אינו גולה, וחכמים אומרים: גולה; מן העץ המתבקע – רבי אומר: גולה, וחכמים אומרים: אינו גולה.

המחלוקת מתבססת על הפסוק בדברים (יט, ה), המדבר על מקרה בו אדם רצח בשגגה ולכן גולה: "וְנָשַׁל יָבֵא אֶת רֵעֵהוּ כִּיעַר לְחֹטֵב עֵצִים וְנִדְּחָה יָדוֹ בַּגֶּרֶזֶן לְכַרֵּת הָעֵץ, וְנָשַׁל הַבְּרֹזֶל מִן הָעֵץ וּמָצָא אֶת רֵעֵהוּ נֶמֶת, הוּא יָנוֹס אֶל אַחַת הָעָרִים הָאֵלֶּה נְחִי". השאלה היא, האם הפסוק דיבר על כך שהברזל נפל מקתו והרג (חכמים), או שהברזל של הגרזן שחטב מהעץ הוריד חתיכה מהעץ ואותה חתיכה הרגה (רבי). הגמרא (שם, י"ב) מביאה:

אמר רב חייה בר אשי אמר רב: ושניהם מקרא אחד דרשו – "וְנָשַׁל הַבְּרֹזֶל מִן הָעֵץ": רבי סבר יש אם למסורת, ו'ונשל' כתיב, ורבנן סברי יש אם למקרא, ו'ונשל' קרינן.

רש"י (שם, ד"ה 'יש אם למסורת') מסביר :

כמה שנמסרה כתב של תיבה למשה אנו צריכים לדורשה, ולא לפי המקרא. כשאתה קורא "וְנָשַׁל" אתה מוסיף הברה של אל"ף או של ה"א בין נו"ן לשי"ן; ולפי המסורת 'וְנָשַׁל' כתיב, ופירוש 'נישל' – שהשיל הברזל מן העץ המתבקע ומצא את רעהו. ורבנן סברי יש אם למקרא, ו'נָשַׁל' קרינן, לשון פָּעַל – הברזל עצמו נשל מעל עצו.

בקריאה ראשונה רש"י נראה תמוה מאוד, כמו שמקשה הריטב"א שם (ד"ה ידכי סבר'): "והקשו עליו, דלפי דקדוק הלשון אין מקום בשום פועל קל שיהא אל"ף או ה"א באמצע, דהא ונשל כולו בלא ה"א ואל"ף, וכן 'וְנָשַׁל גוֹיִם נְבִיִּים מִפְּנֵיךָ' (דברים ז. א.)". לפי דרכנו לא קשה כלל על רש"י, משום שרש"י מבין שבמקום שאפשר לטעות ולפרש בשני פירושים אותה מילה, צריך לכתוב אמות-קריאה שיכריעו לנו איך לקרוא כדי שלא נטעה, והעובדה שכתוב בצורה כזו מגלה שצריך לדרוש את הפסוק שלא לפי המקרא אלא "כמה שנמסרה", כדברי רש"י. מצאנו אכן במקרא את האות אל"ף שלכאורה נראית מיותרת במילה, כגון: "וְלֹא אָבֹא שְׁמוֹעַ" (ישעיהו כח. כב); "וְנִקְאֵם שְׂאוֹן פְּעַמְךָ" (ירושע י. יד); "בֵּית אַרְבָּאל" (שם); "הִהְלָכָא אֲתוּ" (ירושע י. כד), ועוד הרבה דוגמאות.

ב. מקרא סופרים – הלכה למשה מסיני

במסכת נדרים (לז ע"ב) אומרת הגמרא:

אמר רבי יצחק: מקרא סופרים, ועיטור סופרים, וקריין ולא כתיבן, וכתיבן ולא קריין – הלכה למשה מסיני. מקרא סופרים – ארץ⁵, שמים, מצרים...

מסביר המיוחס לרש"י⁶ (ד"ה 'מקרא סופרים ארץ ארץ'):

כלומר מה שקורין 'אַרְצָךְ', 'אַרְצָךְ' – דלא כתיבין ההברה, דלא כתיבין יו"ד בין אל"ף לרי"ש ובין רי"ש לצד"י, וכן נמי 'אַרְצָךְ' דלא כתיבין ב' אלפי"ן או ה"א סמוך לאל"ף, ויו"ד בין רי"ש לצד"י; וכן 'שְׁמַיִם', דלא כתיבין 'שאמים' אל"ף בין שי"ן למ"ם ובין מ"ם ליו"ד; וכן 'מִצְרַיִם'.

המיוחס לרש"י – בדומה לרש"י במקומות האחרים – מפרש, שולא הניקוד היו צריכות להיות כתובות אמות-קריאה בין האותיות כדי שנדע כיצד לקרוא, משום שהתורה נמסרה בלי ניקוד, וההלכה איך לנקד כל מילה ואיך לקרוא אותה על פי זה נמסרה למשה מסיני.

יש לציין, שגם הר"ן שם (ד"ה 'שמים מצרים') הלך בעקבות המיוחס לרש"י ופירש: "שאע"פ שאין בהם אל"ף – נקראים כאילו היתה בהם"; אך לגבי 'אַרְצָךְ', 'אַרְצָךְ' פירש, שמה שנמסר למשה מסיני הוא צורת ההפסק המשנה את הניקוד: "שכשיש בו אתנחתא נקרא 'אַרְצָךְ'.

5 בהגהות הב"ח מצייין שיש להגיה: 'ארץ, ארץ, שמים, מצרים'; ועיין דקדוקי-סופרים השלם עמ' שיט, ושם הערה 42.

6 המפרש על מסכת נדרים איננו רש"י, אלא זהו פירוש המכונה 'המיוחס לרש"י'; ועיין על כך במחקרים בספרות התלמוד, י"ג אפשטיין, עמ' 57.

בקמץ". והאמת היא, שגם לגבי "שמים, מצרים" היה אפשר לפרש שההבחנה בין "שמים" בפתח לבין "שמים" בקמץ, בצורת הפסק – נמסרה למשה מסיני, והרא"ש אולי אכן פירש כך (ד"ה 'מקרא סופרים ארץ ארץ'): "שמשנתה באתנתא, וכן 'שמים', 'מצרים' – שאין קורין 'שמים', 'מצרים' בחיריק", והגיה היעב"ץ: "נ"ב צ"ל: 'בפתח". אך יתכן שהרא"ש חילק בין 'ארץ, ארץ' לבין 'שמים, מצרים' כפי שחילק ביניהם הר"ן.

ג. 'ינחם' כתיב

במסכת כתובות (סט ע"ב) אומרת הגמרא:

אמר רבי אבהו: מנין לאבל שמיסב בראש? שנאמר (איוב כט, כה): "אבחר דרכם ואשב ראש ואשכון כמלך בגדוד כאשר אבלים ינחם". "ינחם" – אחרים משמע! אמר רב נחמן בר יצחק: 'ינחם' כתיב.

ר' אבהו למד מהפסוק הנ"ל, שבסעודת האבלים האבל הוא זה שיושב בראש השולחן – אלא ששם כתוב: "כאשר אבלים ינחם", ומשמע שמדובר בפסוק על מי שמנחם את האבלים ולא על האבל עצמו. רב נחמן בר יצחק תירץ קושיה זו באומר: "ינחם" כתיב, אך לא ברור כמה הוא הוסיף – הרי ידענו זאת גם לפני כן. רש"י (שם, ד"ה 'ינחם כתיב') מסביר:

אין לך לומר פתח בשום אות א"כ אל"ף או ה' סמוכין לו, או ע"פ הנקודה שתחתיה, והיא באה במקום אות כאילו כתוב 'ינחם'; וכיון שלא כתוב כאן אל"ף – על כרחך ע"פ מסורת הכתב אתה קורא 'ינחם', וזהו המנוחם עצמו, כלומר כאבל המתנחם.

התוס' (שם, ד"ה 'אמר רב נחמן') הבינו אחרת, ופירשו שהדיוק הוא שכתוב 'ינחם' ולא 'מנחם' ולכן צריך לקרוא 'ינחם', ומוסיפים התוס' בסוף דבריהם: "ופירוש הקונטרס דחוק". בשיטמ"ק (שם, ד"ה 'אמר רב נחמן') ניסה ליישב את פירוש רש"י, אך הוא עצמו סיים: "ומיהו ליתא, דכל התורה מלא פתח בלא אל"ף וה"א סמוכין לה"⁷. לפי דרכנו דברי רש"י מובנים מאוד. דרשה זו היא על פי מסורת הכתב ולא על פי המקרא, וכיון שיש כאן מקום לטעות בקריאת המילה – היה צריך לכתוב אל"ף בין הנו"ן לחי"ת כדי שלא נקרא אחרת, וזה שלא כתוב כך זה כדי שנדרוש כמו המסורת ולא כמו שקוראים.

7 השיטמ"ק הביא שם שני פירושים ליישב את פירוש רש"י: פירוש אחד, שכל מקום שאין אל"ף או ה"א סמוכים להברה – יש לכתוב קמץ ולא פתח, אך דחה פירוש זה בטענה הנ"ל. ועיי"ש שהביא פירוש שני, שדומה לפירושו – אלא שהוא איננו מדגיש את הנקודה שאנו הרגשנו.

"ויצאה חנם אין כסף"

עד כה ראינו, שכשחסרה אם-קריאה במילה מסוימת – יש להתייחס לכך ולדרוש את המילה לפי המקרא או לפי המסורת⁸. יש פעמים שמוצאים אם-קריאה מיותרת בפסוק, וגם אותה צריך לדרוש ואסור להתעלם ממנה.

במסכתנו (ר ע"א) לומדת הגמ' מהפסוק "וַיֵּצֵאָהּ חָנָם אֵין כֶּסֶף" (שמות כא, יא) שאשה נקנית בכסף ושהכסף הולך לאב: "אין כסף לאדון זה אבל יש כסף לאדון אחר, ומאן ניהו – אב". בהמשך מקשה הגמ': "והאי 'וַיֵּצֵאָהּ חָנָם' להכי הוא דאתא?! הא מיבעי ליה לכדתניא, דתניא: 'וַיֵּצֵאָהּ חָנָם' – אלו ימי בגרות, 'אין כסף' – אלו ימי נערות!", ומתרץ רבינא – "אמר רבינא: אם כן לימא קרא 'אין כסף'; מאי 'אין כסף'? – אין כסף לאדון זה אבל יש כסף לאדון אחר, ומאן ניהו – אב". רבינא לומד מכך שכתוב "אין" כיו"ד, שצריך לדרוש עוד דרשה מפסוק זה. הגמ' מביאה מיד:

וממאי דדרשינן הכי? – דתניא: "וַיֵּצֵאָהּ חָנָם" (ויקרא כב, יג) – אין לי אלא זרעה, זרע זרעה מנין? – ת"ל: "וַיֵּצֵאָהּ חָנָם" – עיין לה. ואין לי אלא זרע כשר, זרע פסול מנין? – ת"ל: "וַיֵּצֵאָהּ חָנָם" – עיין לה. והא אפיקתיה לזרע זרעה? – זרע זרעה לא איצטרך קרא, דבני בנים הרי הן כבנים; כי איצטרך קרא לזרע פסול.

וראים, א"כ, שגם בכרייתא דורשים את העוכדה שכתוב "אין" כיו"ד בנוסף לעצם הלימוד ממילה זו, ורבינא שלמד כך בפסוק "וַיֵּצֵאָהּ חָנָם אֵין כֶּסֶף" הסתמך על הכרייתא שדרשה כן לגבי "וַיֵּצֵאָהּ חָנָם". הגמרא שואלת על הכרייתא עצמה: "לתנא גופיה מנליה דדרש הכי? – אמרי, כתיב: 'מֵאֵן בְּלָעַם' (במדבר כב, יד), ו'מֵאֵן יִבְמִי' (דברים כה, ז) דלא כתיב בהו יו"ד, שמע מינה לדרשא הוא דאתא".

במבט ראשון הגמרא נראית תמוהה; מדוע לדרוש את היו"ד שבמילה "אין"? הרי בכל התורה כולה כתוב "אין" כיו"ד, ומדוע לראות את היו"ד כמיותרת? גם ההוכחה שהביאה הגמ' מהמילה "מֵאֵן" איננה ברורה כלל ועיקר. הרי שם לא אמורה לכוא האות יו"ד, משום שהשורש של המילה הוא מ-א-נ, ובכניין פֶּעַל צריך מן הדין לכתוב מֵאֵן. ללא יו"ד, מה שאין כן במילה אין שהיו"ד בה שורשית.

צריך לענ"ד לומר, שכשם שהתורה צריכה לכתוב אמות-קריאה כדי להכריע במקום שיש אפשרות לקרוא בצורות שונות את המילה – כך צריכה התורה, בכל מקום שאי אפשר לטעות, לא לכתוב אמות-קריאה מיותרות. לכן, כל מקום שיש אם-קריאה שאפשר 'לוותר' עליה, יש לדרוש מדוע בכל זאת באה אותה אם-קריאה. ממילא, אעפ"י שבכל התורה כולה כתוב "אין" כיו"ד – צריך לדרוש בכל המקומות את המילה הזו וללמוד ממנה דבר נוסף בגלל האות יו"ד שיכולה היתה שלא להיכתב, משום שגם אם כתוב "אין", בלי יו"ד, אין לנו אפשרות נוספת לפרש לבד מ"אין".

ההוכחה שהביאה הגמרא מהפסוק: "מֵאֵן יִבְמִי" היא, שרואים שבמקום שאין עוד דרשה מהפסוק בנוסף ללימוד מהמילים עצמן – לא הוסיפה התורה אמות-קריאה שלא

8 ישנם מקומות נוספים שיתבהרו על פי כלל זה, כגון: רש"י קידושין (סב ע"א, ד"ה 'הנקי כתיב'), ובסוגיה המקבילה בסוטה (יז ע"א); כמו כן ניתן להסביר על פי זה את הטעות של יואב שר-הצבא בב"ב (כא ע"א-ע"ב) בקריאת וְכָר עַמְלָק או וְכָר עַמְלָק, ואכמ"ל.

לצורך. אמנם, לפי"ז, הגמרא היתה יכולה להביא עוד הרבה דוגמאות אחרות – אך בכל זאת רצתה הגמרא להביא דוגמא שבה בין האותיות אל"ף ונו"ן-סופית אין אם-קריאה במקום שלא צריך לדרוש עוד דרשות, ומכאן נלמד לכל מקום שיש אם-קריאה שהיתה יכולה שלא לבוא, שנדרוש אותה לשם מה היא באה.

סיכום

פתחנו כמחלוקת התנאים בעניין היכולת של האב למכור את בתו לאמה לאחר שכבר נמכרה או לאחר שקיים בה האדון דין יעוד. ראינו שמחלוקת זו תלויה בשאלה אם יש אם למסורת או יש אם למקרא, וכיצד לדרוש את המילה "בבגדו" – מלשון בגד או מלשון בגידה. ראינו שרש"י מבאר שלמאן דאמר יש אם למסורת יש לקרוא 'בבגדו' משום שאין יו"ד בין הבי"ת לגימ"ל. הבאנו את קשיי הראשונים על פירוש זה, וכן הסברים אחרים לסוגיא זו. ביארנו שכוונת רש"י היא, שאין להתעלם מהניקוד של המילה גם למאן דאמר 'יש אם למסורת', אלא שבמקום שלולא הניקוד ניתן לקרוא את המילה בשני אופנים – יש לדרוש את המילה כאילו היתה מנוקדת בשונה ממה שקוראים בפועל.

פירשנו על פי דרך זו מקומות נוספים בהם רש"י מזכיר אותיות שהיו ראויות להיכתב באמצע המילה, שלולא דברינו אין דברי רש"י מובנים כלל – בין במקום נוסף שעוסק ב"יש אם למסורת" בעניין "ונשל הפרזל מן העץ", ובין במקומות אחרים: 'מקרא סופרים הלכה למשה מסיני', ו'מנין שאבל מיסב בראש – 'ינחם' כתיב'. סיימנו בהסבר הגמרא אצלנו בדף ד ע"א בעניין "ניצצה חנם אין כסף".

ראינו, אפוא, שהתורה מדויקת ומדוקדקת, וכל מילה ומילה בה שקולה ומדודה היטב. על כל מילה ומילה שקוראים צריך לשאול מדוע היא כתובה בצורה שהיא כתובה, האם יש בה אותיות מיותרות או אותיות שחסרות, ולדרוש כל אות ואות וכל תג ותג; כדברי הגמרא בעירובין (כא ע"ב): "'קְצוּצוֹתָיו תִּלְתְּלִים' (שה"ש ה, יא) – אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: מלמד שיש לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילים של הלכות". כשמשא רבנו כתב את התורה מפי הגבורה, שם דגש על כל אות ואות והכל היה מדוד, שקול ומדויק, כדברי המדרש (אותיות רבוי עקיבא. בתי מדרשות כרך ב, עמ' שפה): "ולמה נקרא שמו (של משה) מחוקק? מפני שחקק כל אות ואות שבתורה באצבעות ידו". משה רבנו עצמו העיד על רבי עקיבא שאכן היה דורש כך:

... באותה שעה ראה משה את מזלו של רבי עקיבא בפרגוד של הקדוש ברוך הוא שהיה יושב ודורש אותיות של תורה, ועל כל תג של כל אות ואות אומר עליו שלש מאות ששים וחמשה טעמי מדרש.